

Turkiya Respublikasidagi 1980–yilgi harbiy davlat to'ntarishi.

(Raxmonjonov Hikmatali Mamutalieovich- *Toshkent davlat sharqshunoslik instituti*

2-kurs magistranti. Tel:+998933850601)

Turkiya Respublikasini tashkil etishda muhim ro'l o'ynagan harbiylar o'zlari qurgan jamiyatni himoyachisi sifatida biladilar. Harbiylar o'zlari qurgan jamiyatni o'zgarishini hech ham xoxlamadilar. Shuning uchun siyosiy rejim bular qurgan jamiyatdan uzoqlashsa harbiy to'ntarishni amalga oshirib keldilar. Harbiy to'ntarishlarning yana bir asosiy sababi demokratiya madaniyatini buzulishidir. Koppartiyaviylik tizimiga o'tilganidan keyin partiyalar Yevropa andozasidan namuna ola boshladilar. Bu esa turk xalqini va harbiylarni qarshiligiga duchor bo'ldi. Shulardan navbatdagi harbiy to'ntarish Qurolli kuchlar tomonidan Umumiy harbiy vaziri Kenan Evren, quruqlik qo'shinlari qo'mondoni Nuretdin Ersin, Dengiz qoshinlari qo'mondoni Nejat Tumer, Harbiy havo qo'shinlari qo'mondoni Tahsin Shahinkaya va Jandarma boshlig'i Sedat Jelasun tomonidan 1980 yil 12 sentabr erta tongda Turkiyada Harbiy to'ntarish amalga oshirildi va harbiy Xunta tashkil etildi. Xunta¹ respublikada davlat boshqaruvini to'la qo'lga oldi. Bosh qo'mondon armiya generali Kenan Evren va qurolli kuchlar qo'mondonlaridan tashkil topgan Milliy xavfsizlik kengashi TBMM (respublika parlamenti) va hukumatni qo'lga oldi. Butun mamlakatda komendantlik soati e'lon qilindi. Adolat partiyasi, Xalq respublika partiyasi, Sotsialistik partiya va partiyalarining Bosh raislari qamoqqa olindi. To'ntarishdan keyin qonun chiqaruv, ijro vakolatlarini o'ziga olgan Milliy xavfsizlik kengashi o'z raisi Kenan Evrenni Davlat boshlig'i etib tayinladi. Admiral Byulent Ulusu boshchiligida yangi hukumat tuzilib, ag'darilgan Adolat partiyasi hukumatida maslahatchi-raisi o'rinbosari bo'lib ishlagan, 1980 yil 24 yanvar Iqtisodiy qarorining muallifi bo'lgan Turgut O'zal Yangi to'ntarish hukumati Bosh vazirining 1-o'rinbosari etib tayinlandi. To'ntarishdan keyin qonun chiqarish va ijro etish hokimyatlarini o'z qo'lga olgan Milliy Xavfsizlik Kengashi raisi Kenan Evren prezidenti etib tayinlandi. Hukumatning hokimiyatdan chetlatilishiga rahbarlik qilgan quruqlik qo'shinlari bosh generali Ahmad Kenan Evren mamlakatda faoliyat olib borgan partiyalar laitsizmdan uzoqlashib, davlatchilik

¹ Xunta (ispancha)-xarbiylarning uyushgan holda davlatni idora qilishi.

asoslariga xavf solganliklari, islom dinini o'z maqsadlarida foydalanishlari oqibatida mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy parokandalik yuzaga kelganligini oqibatida boshqaruv apparatida poraho'rlik va siyosiy fitnalar avj olganligini aytdi. Shuningdek, hukumatdagi partiyalar o'zaro kelishib mamlakatdagi ahvolni o'nglash o'rniga bir-birini aybini qidirib, tortishuvlarga berilib ketishi vaziyatni chigallashtirib yuborishi oqibatida mavjud muammolarni hal etilmay qolib ketaverishligi ta'kidlandi. 1981–yil yanvar oyida chiqish qilgan A.K. Evren diniy ruhoniyaatni siyosatga aralashmay aholini diniy ehtiyojini qondirishi kerakligini qat'iy ta'kidladi². A.K. Evrenni 70–yillarda hukumatni ag'dargan general **Jemal Gyursel**ning olib borgan siyosatini o'zginasini takrorlayotgan edi³. U ham o'z navbatida mamlakatdagi diniy oqimlar va harakatlarni aholini diniy ehtiyojini ta'min etib, siyosatga aralashmasliklarini talab qilgan.

Sentyabr oyidagi harbiy to'ntarish bilan Turkiyadagi demokratiyani qulashini oldini olishning yo'li sifatida chora edi. Harbiylar mamlakatda siyosiy yoki ijtimoiy va iqtisodiy inqiroz, yoki laitsizmga tahdidlar kuzatilganda o'zining borligini ko'rsatib qo'yishga qodir ekanligini ko'p bora namoyish qilgan. Harbiylar Turkiyaning millat birligini va Otaturk mafkurasini himoyachilari, jumhuriyat butunligini kafolati sifatida ko'rishadi.

Yangi konstitutsiyani ishlab chiqish uchun 1981–yil iyun oyida MXK va Maslahat majlisidan iborat yangi Ta'sis majlisini tashkil etilishi haqida qaror qabul qilindi⁴. Maslahat majlisi MXK tomonidan yopib qo'yilgan siyosiy partiyalarning a'zolarini mol–mulklari musodara qilish haqida buyruq berdi.

1982–yil 7–noyabr kuni yangi konstitutsiya xalq muhokamasiga qo'yildi va 91,2% ijobiy natija bilan tasdiqdan o'tdi. Yangi konstitutsiyaga muvofiq, mamlakat prezidenti etib Kenan Evren tayinlandi⁵. Hukumat fuqarolik boshqaruviga topshirilgach, **1983–yil 24–aprelda** "Siyosiy partiyalar" to'g'risida

² Kalaycioğlu, Ersin. Elections and Party Preferences in Turkey: Changes and Continuities in the 1990's. – Washington: Comparative Political Studies, C:27, No:3, se.1994. – P.5.

³ Кондокчян Р. Турция: внутренняя политика и ислам – Ереван: Микоян, 1983. –С.89.

⁴ Hüseyin Batuhan. Laiklik ve Dinî Taassup. – İstanbul: Asya, 1954. –S.51.

⁵ Кондокчян Р. Турция: внутренняя политика и ислам – Ереван: Микоян, 1983. –С.55.

qonun qabul qilindi va partiyalarning tuzilishi va faoliyati muvofiqlashtirilib borildi. **1982–yilgi mamlakat konstitutsiyasida** ommaning siyosiy faolligi qurbon berildi va siyosiy barqarorlikni ta'minlash uchun siyosiy plyuralizm yuzaga keltirildi, turk establishmentini vakolati kengaytirildi. Bu konstitutsiya oldingilari kabi g'arbcha modelda tuzildi va unda hammaning qonun oldida tengligi, diniy e'tiqodidan qat'iy nazar (10–modda), vijdon erkinligi va din siyosiy vosita bo'la olmasligi (24–modda), biror kishini biror din e'tiqodga majburlash yo'qligi (15–modda) kabi tushunchalar kiritilgan edi⁶.

1983–yilda MXK tomonidan siyosiy partiyalarni tuzilishiga izn bergach, markaz o'ng partiyalar siyosiy oqimida iste'fodagi general Turg'ut Sunalp boshchiligida "12 sentyabr ruhi va falsafasining davomi" deya ta'rifga ega bo'lgan MDP (Millatchi Demokratik partiya) tashkil etildi. Lekin bu partiya saylovlarda yetarli ovoz olmadi va xalq ishonchi doirasida emasligini namoyon etdi.

MXK ikkinchi siyosiy partiyani tuzilishini uncha xushlamasada, 1982–yilda Ulus hukumatidagi T. O'zal buni boshlab berdi. 24–yanvar kuni liberallashtirish va iqtisodiy barqarorlik dasturini davom ettirishi tarafdori sifatida Anavatan partiyasi tashkil etildi. Keyingi tashkil etilgan partiya bu – markaz so'l partiya bo'lmish Xalq partiyasi bo'ldi. Adolat partiyasining davomchisi sifatida chiqqan To'g'ri Yo'l partiyasi va Ismet Ino'nyuning o'g'li Erdal Ino'nyu tarafidan tuzilgan Sotsial Demokratik partiya vujudga keldi. MXK ko'pchilik partiyalarga veto berdi. TYP va SDP mahalliy saylovlarga qo'yilmadi. 1983–yilgi saylovlarda AVP, MDP va XP ishtirok etishdi. Saylovda AVP ga'laba qilib, 45,1% ovoz olib TBMM da raislikni o'z qo'lga oldi. 1983–yil 31–dekabrda AVP partiyasi hukumatni tuzdi va unda bosh vazir etib T. O'zal tayinlandi. T. O'zal bundan keyin ham ikkinchi bor 1987–yilgi saylovlarda g'alaba qilib yana bosh vazir bo'lgan⁷.

O'zal bosh vazirligi davrida iqtisodiyotning o'ziga xosligi – uni keskin va ketma-ketlikda amalga oshirilganligida bo'ldi. O'zal "Ulkan transformatsiya" deb nom olgan liberal tadbirlar bilan turk lirasini qiymatini mustahkamlash va

⁶ <http://www.tbmm.gov.tr/Anayasa.htm> (1982–yilgi Turkiya Konstitutsiyasi.)

⁷ Kalaycioğlu, Ersin. Elections and Party Preferences in Turkey: Changes and Continuities in the 1990's. Preston: Comparative Political Studies, C:27, No:3, se.P 1994. – P.78.

mamlakat iqtisodini ko'tarish choralarini ko'rdi. Eksport va import uchun keng yo'l ochildi. Erkin valyuta konvertatsiyasi tizimiga o'tildi. Ilgarigi yopiq iqtisodiyot va tizimlangan import o'rnini eksportga ustivorlik beradigan ochiq iqtisodiy siyosat egalladi. Ishlab chiqarish to'la eksportga yo'naltirildi. Tovarlariga QQS joriy etildi. Davlat mulklari hususiylashtirildi. Bo'shab qolgan valyuta zaxirasi muammosi hal etildi. Turkiyaning Yevropa va Yaqin Sharq mamlakatlari bilan yo'lga qo'ygan yaxshi aloqalari tufayli turizm va eksport sohalarida katta daromadlar kela boshladi.

O'zal birinchi bosh vazirlik vaqtida mamlakat siyosiy hayotida o'zgarishlar yuz berib, XP va SDP birlashgan holda Sotsial–Demokratik Xalq partiyasi nomi ostida faoliyat ko'rsata boshlashdi. Faoliyati ta'qiqlangan JXP sobiq raisi B. Edjevit Demokratik so'l partiyani tuzdi. 1986–yil 6–sentyabrdagi referendumlar bilan barcha siyosiy ta'qiqlar olib tashlandi. Shunday qilib, S. Demirel, N. Erboqon, A.Turkesh va B. Edjevit kabi siyosatchilar yana mamlakat siyosiy hayotiga kirib keldilar⁸.

1987–yilgi navbatdan tashqari saylovlarda AVP saylovchilarni 36% ovozini olib yana hukumatni boshqaradigan bo'ldi. Bu saylovlarda SXP –24,75%, TYP esa 19,15% ovoz olishdi. Qolgan partiyalar 10% lik limit chegaradan o'ta olmay parlamentga kira olishmadi⁹. Prezident Kenan Evrenni lavozim muddati tugashi munosabati bilan 1989–yil 9–noyabrda Turg'ut O'zal mamlakat prezidenti bo'ldi. AVP raisi Yildirim Akbulut bosh vazir etib tayinlandi. Hukumatda turgan AVP ning boshqaruviga Akbulut o'rniga Mesut Yilmaz keldi. Yangi hukumat ham Mesut Yilmaz boshchiligida tuzildi. 1991–yil 21–oktyabrda navbatdan tashqari saylovlar o'tkazilishi haqida qaror chiqdi. Bu saylovda 27,03% ovoz bilan TYP g'alaba qildi. Undan keyingi o'rinlarda AVP, SXP, RP va DSP egalladi. 1991–yil 20–noyabrda S. Demirel boshchiligida TYP va SXP o'rtasida koalitsion hukumat tuzildi. Bu hukumat davlat xizmatchilarini maoshlarini oshirish va mamlakatda

⁸ Алиев, С. М. Современное исламское возрождение и его особенности (на примере Афганистана, Ирана и Турции) // Ислам и политика. – Москва: 2001. С.124.

⁹ Аватков В.А. Турецкая демократизация в 90-е - ключ к сегодняшней исламизации Турции // Ближний Восток и современность. № 45. 2012. – С.18.

demokratik jarayonlarni o`lishini ijobiy ta`minlay oldi. 80-yillarda hukumatda TYP va AVP ning davri bo`ldi desak adashmaymiz.

1993–yil 17–aprelda prezident T. O`zal vafot etdi. Uning o`rniga S. Demirel prezident etib saylandi. TYP ga rais va bosh vazir etib Tansu Chiller tayinlandi. Bu Turkiya tarixida birinchi bor ayol kishini bosh vazir bo`lishi edi. Chiller tuzgan TYP va SXP koalitsion hukumati 1993–yil 25–iyundan 1995–yil 25–dekabrigacha faoliyat ko`rsatdi¹⁰.

Hullas, 80–yillarda turk jamiyati turli sinovlarni o`z boshidan o`tkazdi. Iqtisodiyotni liberallashtirishi, erkin tadbirkorlik va soliqlarni kamaytirilishi tufayli aholini moddiy farovonligi biroz bo`lsada ta`minlandi. Xalq farovonligi oshdi. Lekin shu qatorda islomiy oqimlar va tariqatlar siyosatga aralashuvi, hukumat ichida o`z a`zolariga ega bo`lishi, keyinchalik ularni hukumatda muqim joy olishiga qulay sharoitni yaratgan edi. 80–yillardagi islom harakatining faoliyati natijasi, 90–yillar uchun poydevor qo`ydi. Harbiylar faqatgina tashqi siyosatda qurollanish maqsadida AQSh bilan hamkorlik qilishar va mamlakat ichki holatiga AQShni salbiy ta`sir etishi mumkin deb hisoblaganlar. 90-yillarning oxirida harbiylar Turkiyaning Yevropa bilan integratsiyalashuviga to`siq bo`luvchi omil sifatida ko`rilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Armoğlu Fahir. 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi. İstanbul. 2007.
2. Davut Dursun; Türkiye’de Yönetim Geleneği, İlke Yayıncılık, İstanbul. 2012
3. Абдураззакова. М. Политика лаицизма в Турции: история и современность. – Ташкент: 2007
4. prof .dr. Idris Ball “Askeri darbeler ve türk dışpolitikası” Ankara 2011.

¹⁰ Eurasia Daily Monitor // Turkish Police No Nearer to Solving Attempted Ankara Bombing. Vol. 4, Issue 172, September 18, 2007.